

Openingswoord bij *Landscapes of the mind*

Fennanda Eleveld & Suzanne Glerum

De Meerse, Hoofddorp, 18 mei 2014

Tijd als zand, zand als water

Om te beginnen moet ik u medelen dat ik ongeveer een kwartier zal spreken. Ja daar schrikt u even van. U hebt gedacht, gezellig zo'n opening, een mooie besteding van de zondagmiddag. Eerst even het verplichte korte praatje natuurlijk, iemand die met een paar kwinkslagen de kunstenaars de lucht in steekt, vervolgens een stukje muziek, en daarna kunnen we dan fijn tot de vroege avond aan de borrel en de babbel. Maar nu blijkt u dus te moeten gaan luisteren naar een bloedserieuze lezing, die ook nog een vol kwartier zal duren. Dat wordt dan ineens een hele zit. Of, als u extra pech hebt, een hele sta. Ik geef helemaal toe, leuk is anders, maar er is niets aan te doen. Het enige wat ik kan doen is zorgen dat ik mij verstaanbaar uitdruk, dat wil zeggen begrijpelijk. Door duidelijke termen en begrippen te gebruiken, waarover geen misverstand kan ontstaan, zou ik uw luistertaak al enigszins verlichten. Goed, dat ga ik proberen dus, maar of het ook lukt is een tweede. Want neem nou zo'n term als 'kwartier'. Verstaan u en ik daar inderdaad hetzelfde onder? Waarom niet, zult u zeggen, een kwartier is vijftien minuten, daar zijn we het toch wel over eens? Ja, dat is wel zo. Hoewel ik moet zeggen dat ik, toen de afspraak werd gemaakt dat ik hier een kwartier zou spreken, toch net een andere gedachte had dan u. 'Een kwartier?' dacht ik, 'oké, dat is 1500 woorden.' Een niet gering verschil, dat kan ik u verzekeren, want 1500 woorden schrijf je niet in vijftien minuten op. Wel is het zo dat '1500 woorden' en 'vijftien minuten' allebei kwantitatieve aanduidingen zijn. Je kunt de woorden en de minuten tellen, en op een zeker moment heb je dan het beoogde aantal bereikt. Dat wordt veel moeilijker, ja zelfs onmogelijk, wanneer we de term 'kwartier' eens heel anders benaderen. Stel bijvoorbeeld dat ik u vraag: 'Is er, als u puur op uw gevoel afgaat, in uw leven één kwartier geweest dat exact even lang was als een ander kwartier in uw leven?' Als u echt helemaal eerlijk bent zult u de grootste moeite hebben om die vraag met 'ja' te beantwoorden. Want u weet maar al te goed dat het ene kwartier het andere niet is. Kijkt u naar een spannende

film dan is een kwartier niet hetzelfde als wanneer u op perron 14 halsreikend staat uit te kijken naar uw stoptrein die een kwartier te laat is. Ik ben nu vier minuten aan het spreken, en sommigen van u zullen zeggen: 'Vier minuten pas? Ik dacht dat dat kwartier zo onderhand wel om zou zijn!' Anderen zullen zeggen: 'Vier minuten al? Maak er dan maar een half uur van!' Overigens, geheel los van hoe u erover denkt, begint er nu een vermoeden in mij omhoog te kruipen dat u zich zo langzamerhand allemaal afvraagt: 'Wat heeft deze onzin in hemelsnaam met kunst te maken?' Laat ik daarop dan meteen een duidelijk antwoord geven: 'Meer dan u denkt, namelijk alles.' Want alle kunst in de wereld die het echt verdient om zo genoemd te worden, houdt zich bezig met tijd. En dan niet de objectieve tijd, die zegt dat een kwartier exact vijftien minuten beslaat, dat is 900 miljard nanoseconden en niet één meer of minder, maar de subjectieve tijd, die maakt dat elk kwartier in uw leven een niet te meten andere duur heeft. Dit begrip 'duur' is door de Franse filosoof Henri Bergson uitverkoren als aanduiding voor precies die niet-afmeetbare, constant wisselende, puur persoonlijk ervaren tijd. Het is die tijd, de duur dus (*la durée*), en niet de kloktijd, die hij beschouwt als de werkelijke tijd (*le temps réel*). De kloktijd is nuttig, daar niet van, onze samenleving zou niet te organiseren zijn zonder klok. Ook onze wetenschap is ondenkbaar zonder lineaire chronologie, zoals alleen al blijkt uit het feit dat ze de geboorte van de tijd heeft gedateerd op zo'n 13,8 miljard jaar geleden, toen ook het heelal ontstond. Een onbevattelijke gedachte trouwens dat de tijd 'geboren' zou zijn, dat wil zeggen ooit niet bestond en toen ineens wel. De consequentie is dat dat 'ooit' waarin de tijd niet bestond, zelf ook niet bestond, want 'ooit' is een tijdsaanduiding. Duizelingwekkend. Misschien nog wel duizelingwekkender dan wat we inmiddels ook weten, namelijk dat op het allerkleinste niveau van de stof waaruit alles bestaat, inclusief wijzelf, de deeltjes maling hebben aan de wetten van tijd en ruimte. We zijn er, kortom, nog lang niet uit met die tijd. Bergson heeft dat al vroeg gevoeld. Hij wist dat de kloktijd weliswaar *werkt*, maar daarom nog niet zaligmakend is, aangezien de kloktijd de reële tijd links laat liggen. Ruim een eeuw geleden, in 1907, schreef Bergson zijn hoofdwerk, *De scheppende evolutie (L'Évolution créatrice)*. Uit de titel blijkt al dat hij gelooft in evolutie, al is het niet de evolutie van de aanpassing, zoals bij Darwin, maar die van de creativiteit. De motor achter die creativiteit is wat hij noemt het *élan vital*, oftewel de levenshartstocht. Nu kan volgens Bergson die hartstocht zich pas in ons ontplooiën wanneer we ons losmaken van het klokbestaan, en ons weten over te geven

aan de werkelijke tijd, de altijd dynamische, zich constant vernieuwende duur. Pas dan kunnen we onverhoeds stuiten op ons diepere zelf, dat al even dynamisch en permanent nieuw is, en om zo zeggen alleen in de vlucht is te vangen. Iedereen die ervoor open staat kan via de duur bij zijn diepere zelf komen. Iedereen droomt, iedereen kent momenten van overgave of wat je noemt onbewaakte ogenblikken. Je hoort mensen weleens zeggen: 'De tijd glipt me als los zand door de vingers.' Sommigen gaan er zelfs voor in therapie. Maar veel beter zou het zijn om hardop uit te roepen: 'Wat een opluchting! Eindelijk mijn grip op die verdomde tijd kwijt!' Want als jij grip hebt op de tijd, heeft de tijd ook grip op jou. Het verliezen van die grip betekent dus vrijheid. Geen mens is daar zo diep van doordrongen als de kunstenaar. De kunstenaar weet als de beste dat los zand tijd is, dat wil zeggen werkelijke tijd, geen kloktijd. Het liefst zou ik nu het hele gedicht *Uitzicht met zandkorrel* voorlezen van de Poolse dichteres Wisława Szymborska. Maar dat kan ik niet maken, want dan loop ik uit mijn kwartier. 'We noemen hem een zandkorrel,' schrijft Szymborska. 'Maar zelf noemt hij zich korrel noch zand. / Hij kan het af zonder naam, / of die nu algemeen, bijzonder, / vluchtig, blijvend, / verkeerd of passend is.' Kijk, dat is zand als reële tijd: geheel zichzelf, niet bevattelijk voor benoemingen van buiten. Of, zoals de dichteres het aan het eind van het gedicht zegt: 'Eén seconde verstrikt. / Nog een seconde. / Een derde seconde. / Maar dat zijn alleen onze seconden. // De tijd snelde voorbij als een koerier met een spoedbericht. / Maar dat is alleen onze vergelijking.' En opnieuw zeg ik: kijk, dat is nu reële tijd, die zich onttrekt aan iedere kwalificatie, zelfs de kwalificatie 'tijd'. Het is tijd als vrijheid. Nu zou je kunnen denken dat deze tijd, om werkelijk vrij te zijn, zichzelf zou moeten opheffen, ongeveer zoals Einstein heeft beweerd dat tijd een illusie is. Maar Bergson staat daar lijnrecht tegenover, niet voor niets spreekt hij van 'werkelijke tijd'. De vrijheid daarvan zit 'm niet in een illusoir karakter, maar in het feit dat deze werkelijke tijd zich niets aantrekt van de kloktijd. Hij beweegt vrij en dwars door verleden, heden en toekomst heen. In een boekje met een aantal van haar werken, *Heaven & Earth* getiteld, heeft Fennanda Eleveld als motto drie dichtregels van T.S. Eliot opgenomen, die in dezelfde richting wijzen: 'Time present and time past / Are both perhaps present in time future / And time future contained in time past.' Het zijn regels die naadloos aansluiten bij wat Fennanda doet als beeldend kunstenaar. Als nazaten van de grote Europese landschapsschilderkunst ogen haar werken heel trefzeker. Maar ze weet dat ze niet in dat roemrijke verleden leeft maar in haar eigen tijd,

de huidige, die onder invloed van de twintigste eeuw met zijn artistieke revoluties, van de kunst zelfreflectie eist. De hedendaagse kunstenaar kan geen landschap meer schilderen zonder er in gedachten overheen te schrijven: *Ceci n'est pas un paysage*. Natuurlijk is het wel een landschap - of is het toch vooral een compositie van lijn, vorm en kleur? En dan is er ook nog de toekomst waarin dit verleden en heden moeten uitmonden, en die zij omschrijft als een 'apolitieke utopie'. Die is met name te zien in haar tekeningen, waar zij juist niet trefzeker is maar aarzelend en minimaal, tastend en terughoudend. Dat is het 'perhaps' van Eliot. Uiterst behoedzaam wordt de utopie beslopen, aangezien die zowel een goede plaats is (*eutopia*) als een niet-plaats (*outopia*), dat maakt haar kwetsbaar. Het is de gedroomde plaats die niet bestaat, en dan kun je niet voorzichtig genoeg zijn. Tenzij je Suzanne Glerum heet natuurlijk, dan zet je alle voorzichtigheid opzij en ga je robuust te werk, met grove, pasteuze streken. Maar ondanks dit verschil in aanpak is ook Suzanne's werk doordeesemd van tijd, alsof niet zij, maar haar schilderijen zelf de tijd schilderen. Niet alleen de geologische tijd, ofwel, zoals ze dat zelf heeft genoemd, het lied van de aarde, maar ook de tijd die het de schilderijen heeft gekost om te ontstaan. Hier zie je de trage tijd van de creatieve evolutie zelf. Haar *Hoptuinen* zijn landschappen die zo zijn beproefd en bestookt en door-gewerkt, dat ze de gedaantes hebben aangenomen van binnenruimtes, of kathedralen, zoals ze zelf zegt. En ook haar *Zandduinen* zijn zichtbaar die woeste ontwikkelingsweg gegaan. Het zijn niet alleen afbeeldingen, ja uitbeeldingen van zandduinen, maar ook van het feit dat die in de loop van millennia zijn gevormd uit elementaire grondstof, in samenspraak met de zee. Dit is aangestampte materie, aarde, zand, en toch zweer je dat het ook water is. Het is zand als water. In al hun maniakale massiviteit ontroeren deze schilderijen zoals je dat soms ook kunt hebben bij de zee. Opeens zie je dan een waterreus die daar al eeuwen aan zijn bed van zand ligt gekluisterd, en niets anders kan doen dan een beetje woelen en brullen. En nu ik dat heb gezegd is het net of ik heel in de verte dat brullen hoor. Maar het is niet de zee, u bent het, mijn publiek. Onmiddellijk kijk ik op de teller, en jawel hoor, ik heb mijn kwartier met 300 woorden overschreden. Het is wel duidelijk, grip op de tijd zal ik nooit krijgen. Het beste wat ik ervan kan hopen is dat u het mij vergeeft. Ik dank u zeer.